

УДК 329.12

Н. П. Гедікова

канд. політ. наук, доцент, зав. кафедри суспільних та гуманітарних наук
Іллічівського інституту ОНУ імені І. І. Мечникова;
вул. Данченко 17-а, м. Іллічівськ, 68003, Україна, телефон 8-096-587-99-69

ЛІБЕРАЛЬНІ ПРОЕКТИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

У статті за допомогою аналізу теоретико-методологічної спадщини М. П. Драгоманова розглядаються його ліберальні теоретичні побудови, які сприяли становленню української ліберальної думки, а також формуванню і розвитку ліберальної течії в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.

Ключові слова: лібералізм, права і свободи людини, права і свободи нації, національна незалежність, соціальна справедливість.

У сучасних процесах українського державного будівництва важливе значення мають наукові досягнення українських учених минулих століть. Автор цієї статті в обґрунтуванні своєї позиції виходить з того, що саме у вивченні та осмисленні спадщини минулого можна знайти відповідь на проблеми, які мають місце в процесі сучасної модернізації України у всій цілісності її системи, будівництва першої держави і громадянського суспільства. “Оглядатися назад треба, — як справедливо відзначає М. П. Драгоманов, — щоб знати, через що тепер стало так гірко, щоб не помилитися знов, як колись помилялися” [1, с. 131]. Тема цього дослідження уявляється актуальною ще й тому, що вона присвячена теоретико-методологічній спадщині одного зі знаменитих вітчизняних вчених кінця XIX — на початку XX ст. М. П. Драгоманова. Тим більше, що у сучасній Україні до кінця залишається неусвідомленою (і відповідно нереалізованою) ідея М. Драгоманова про те, що, по-перше, без свободи нації неможна реалізувати права особистості, а без свободи особистості — національну рівність; по-друге, особистість розвивається у духовному середовищі певного соціуму або соціальної групи (народ, нація, національна меншина) і саме в них відбувається її становлення, отже держава зобов’язана забезпечити умови асоціаціям індивідів для цивілізованого прогресивного розвитку, у якому зміг би реалізуватися і затвердитися принцип пріоритетності особистості.

У цілому, суспільно-політичні і правові позиції М. Драгоманова вивчені і проаналізовані у працях сучасних дослідників Т. Андрусяка, І. М. Бойко, П. Гураля, Л. Г. Іванової, А. Круглашова, В. С. Лісового, В. Г. Сарбея, А. Г. Слюсаренка, М. В. Томенка та інших, при цьому лишається відкритим питання про значення й місце його ідей і проектів в історії становлення української ліберальної думки і ліберальної течії.

Мета статті — ґрунтуючись на пріоритетах ліберальної теорії проаналізувати наукові суспільно-політичні і правові ідеї М. Драгоманова, присвячені проблемі свободи, рівності, прав людини і націй та їх пріоритетній

значимості у взаємовідносинах; розглянути основні принципи і проекти розбудови української держави, які висуває вчений.

Не відносячи М. Драгоманова до теоретиків українського лібералізму, у його творчості, однак, можна простежити низку ліберальних ідей, завдяки яким сама українська ліберальна думка другої половини XIX — початку XX століття набула найбільш завершеної форми у порівнянні з попередньою, а сам лібералізм отримав теоретичне обґрунтування у творчості українських вчених. Його ліберальні позиції формувалися на основі осмислення ідеалів лібералізму в історії української громадсько-політичної думки і пов'язаних із процесом формування і затвердження основ лібералізму подіях в історії української державності в цілому, починаючи з часів Київської Русі до днів його творчості, про що свідчать його роздуми і судження, викладені у роботі “Листи на Наддніпрянську Україну” [2, с. 149-273], а також при вивченні й аналізі західноєвропейських ліберальних ідей і результатів їх практичного застосування.

М. Драгоманов вивчає конституційне законодавство США, Англії, Франції, Швейцарії, положення Великої Хартії Вольностей (1215), Петиції про права (1628), Біллю про права (1628, 1789-1791), Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки (1776), французької Декларації про права людини і громадянина (1789) та інших законодавчих актів. Відповідно, у своїх теоретичних побудовах він спирається на поданий матеріал.

Немає сумніву в тому, що без осмислення, аналізу й синтезу наявного досвіду і традицій у будь-якій сфері інтелектуальної і практичної діяльності складно створити адекватну теорію і визначити механізми її реалізації. У цьому зв'язку, осмислення наявного матеріалу дозволило М. Драгоманову створити власні теоретичні побудови, які сприяли формуванню і розвитку ліберальної течії в Україні.

В українській ліберальній думці (починаючи з ідеологів періоду Київської Русі), як і у всьому еволюційному процесі західноєвропейської ліберальної думки, починаючи з Сократа, “ієрархія цінностей вишиковувалася таким чином: особистість-суспільство-держави при пріоритеті права” [3, с. 67]. Подана категоріальна тріада має своє наукове обґрунтування у працях багатьох українських мислителів: творців літописів Ю. Дрогобича, С. Оріховського, І. Галятовського, Г. Сковороди, Х. Філалета, І. Вишинського, Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова, В. Белозерського та багатьох інших. Однак їхні світські погляди тісно перепліталися з релігійними переконаннями, що нерідко вводило теоретиків в оману. Творчість М. П. Драгоманова істотно відрізняється від його попередників саме незалежністю “наукових досліджень від релігійних догм чи будь-яких ідеологічних впливів” [4, с. 22]. Так, центром усіх процесів він вважає індивіда і нарікає його атомом, навколо якого обертаються усі молекули — суспільні організації і асоціації, які формують макротіло — людство. Це досить-таки оригінальний і справедливий підхід у поясненні особистісного начала у всій цивілізаційній світосистемі.

Основне місце у його творчості посідає проблема прав і свобод людини. Він переконливо довів, що права і свободи людини і громадянина слід роз-

глядати, а також очікувати на успіх у процесі їх реалізації, лише на підставі їх цілісності і взаємодії. Таким чином, він віддавав належне у рівній значимості політичним, економічним, соціальним, національним, культурним правам і свободам. Мислитель справедливо вважав, що такими правами, які взаємопов'язані зі свободою, має користуватися кожна людина (громадянин, нація, народ) ґрунтуючись на принципі рівності всіх у громадянських правах і свободах, рівності усіх перед законом, незалежно від фізіологічних особливостей, віросповідання, національності, становища у суспільстві і структурах влади тощо. Але найголовнішим він вважав право на життя та його недоторканність, непорівнянне з будь-яким різновидом “смертної кари, навіть після найширших гарантій судової справедливості”, а також “недоторканність тіла для принизливих покарань” [5, с. 65, 9]. У той же час, як відзначає Т. Андрусяк, для Драгоманова не існує дилеми чи догми — пріоритетність прав людини, право людини — право нації. Наявність прав людини є гарантією успішного розвитку нації і, навпаки, свобода нації, її державність створює необхідні умови для успішного гарантування і захисту прав і свобод людини [4, с. 49].

Основним положенням його теорії про політичну свободу є твердження про те, що вона “не може бути метою, а є тільки умовою забезпечення життя і розвитку населення за допомогою низки заходів соціально-економічного та культурного характеру, які можуть бути безперешкодно прийняті самоврядним населенням на свою користь” [5, с. 49]. Ці ідеї вченого мають обґрунтований характер, тобто ґрунтуються на реальному прикладі, який М. Драгоманов спостерігав в особистій практиці: якщо люди знаходяться у кріпосній залежності, а також не мають необхідного матеріального забезпечення, вони у своїй більшості не будуть глибоко замислюватися над політичними процесами і брати у них участь. Подібного результату можна очікувати і при низькому культурному рівні населення.

Важливим моментом творчості М. Драгоманова є його звернення до проблем національності. На його думку, “національність як сукупність ознак, властивих певному числу індивідів, є умова їх асоціацій між собою, зруйнувати яку означає розбити спільноту на атоми і ослабити кожного індивіда зокрема і всіх разом; ослаблювати ж, розбивати окремі спільноти — означає ослаблювати і розбивати загальну” [6, с. 448].

Саме такий підхід приводить його до думки, що національність є основним фактором у питанні державної освіти і складання суспільного договору. Однак основою для політичної діяльності він вважає державу, а не національність.

Розглядаючи основні ознаки (мова, культура, однорідні умови для ведення господарства і побуту взагалі), які характеризують національність і відрізняють у практичному відношенні людські породи одну від одної, М. Драгоманов підкреслює ту важливу обставину, що “перші правові спільності — держави, — виникли, і до того ж із найменшими насильствами, в областях, однорідних за національністю, і в багатьох випадках і досі майже не виходять з меж національних” [5, с. 22].

Виходячи з цього, він стверджує, що українське населення має усі озна-

ки окремої національності і досить однорідну географічну область, які є підставою для заяви українського народу про своє право на власну незалежну державність та інші права і свободи. Але для досягнення цього і визначення особливих завдань держави у внутрішній і зовнішній політиці одних зазначених ознак не достатньо: необхідно, щоб населення країни усвідомило свою єдність і свої інтереси.

При цьому, відстоюючи ідею національної незалежності у відповідності з принципами лібералізму, М. Драгоманов справедливо відзначає, що “навіть усвідомлена національна незалежність без повної просвіти не дасть ні лібералізму, ні демократії” [2, с. 165]. Справедливість цього судження полягає в тому, що тільки на основі знань і через осмислення українським народом (як і кожним іншим) власних етнографічно-національних почуттів, основних мотивів, у відповідності з якими реалізується принцип національної солідарності, при усвідомленні інтересів, які об’єднують націю в єдине соціальне утворення і механізмів затвердження їх у реальній практиці, а також розуміння суті і цінності прав людини та її свобод і, відповідно, нації і методів їх забезпечення і гарантованості, можна досягти поставленої мети.

М. Драгоманов розглядає націю як різновид асоціації, що об’єднує людей і на основі культурно-етнічних норм і традицій, які регулюють разом із законодавством суспільні і міжособистісні відносини, а також дозволяє кожному індивіду досягти забезпечення процесу реалізації його прав і свобод у необхідному обсязі.

Тут важливо відзначити, що мислитель не сприйняв усталене переконання про ототожнення нації з державою, він пов’язував її з етносом (нація — етнос) і висловлював наступну думку з цього приводу: “Ми навмисне ставимо при слові “національне” і слово “етнографічне”, щоб думка наша була ясніша, бо слово “нація” в європейській термінології іноді значить “державна”, а не “раса” і у світі часто проявляється автономіям політико-національний, осібний від етнографічно-національного” [2, с. 163].

Відстоюючи ідею про те, що кожний індивід у ході природної еволюції цивілізації від початку був наділений правом створювати свої національні спільноти (нації) і визначати її критерії і пріоритети, М. Драгоманов відповідно через розгляд прав і свобод індивіда і громадянина підходить до ідеї про права і свободи нації. Саме визнання індивідуальних прав він вважає необхідною умовою для реалізації національних прав.

М. Драгоманов, подібно до І. Г. Гердера, визнавав, що нації складаються з індивідів і їх розвиток залежить від самих індивідів, з іншого боку, — індивіди найбільш повно можуть себе реалізувати лише будучи членами певної національної спільноти. Розглядаючи у такому взаємозв’язку індивіда та націю, він обґрунтовує ідею про їхню самоцінність і на підставі цього вибудовує свої концепції стосовно їхніх прав і свобод. У відповідності з його ідеєю про те, що гарантувати і забезпечувати їхній розвиток повинна держава, ідеї про національну незалежність і права нації на самовизначення набували своєї істинної ліберальної значимості.

У своїй теорії про ознаки нації він обґрунтовує ідею, що кожна нація

несе у собі певну особливість, але це не дає їй права на привілейоване становище, а навпаки, є підставою права нації бути рівною серед інших. У своїй теорії нація-держава М. Драгоманов показав, що вона будувалася на етнічній моделі нації, яка виключає дискримінацію інонаціональної частини свого населення.

Вважаючи свободу індивіда однією з основних цінностей, ліберали вказували на те, що вона не може розвиватися в межах традиційної культури. Відповідно, М. Драгоманов, на противагу І. Г. Гердеру, який відстоює ідею закритості нації, розглядає українську націю як спільноту, відкриту назовні, вказуючи на те, що українська національна культура не повинна бути ізольованою, а такою, що розвивається у взаємодії з культурою інших народів, серед яких пріоритет віддавав західноєвропейським. Ідея М. Драгоманова про права нації цілком поєднується з ліберальними принципами організації держави, з рівноправ'ям громадян і наданням кожній національній меншині права на розвиток своєї культури.

Згідно з його думкою, національно-етнічні почуття повинні стати рушійною силою до національної незалежності, яка у свою чергу має бути підкріплена усвідомленими певними матеріальними і моральними інтересами. Саме український народ він бачив господарем своєї долі, який по праву і одноособово має користуватися своєю політичною, економічною, національною, соціальною, культурною спадщиною, новими досягненнями і планувати своє майбутнє.

Забезпечення соціального порядку і законності, захист прав і свобод та визначення меж їх дії і відповідальності можуть бути досягнуті лише на підставі єдиного для всіх у державі діючого нормативно-законодавчого акту. Саме таким документом у правовій державі є Конституція.

Відповідно, безпосередньо у конституції М. Драгоманов вбачав створення такого державного устрою, який зможе забезпечити національну єдність українців, їхній добробут і набуття ними людських прав і свобод. Проектом конституції стала програма українського політичного товариства "Вільна спілка".

Саме у єдності нації він (М. Драгоманов) вбачав самоначало державності, оформлене за допомогою ліберально-демократичних принципів і особливостей.

Відповідно, перед вченим постало питання, яким чином має бути сформована українська держава.

Належне значення надавав М. Драгоманов національній державі і постійно перебував у пошуку шляхів і методів досягнення цього. У його теорії розглядаються дві програми національного розвитку: одна (основою є приклад Київської Русі) — повна незалежність від Росії і Австро-Угорщини та інших держав, які претендували на володіння українськими територіями, інша (ґрунтувалася на ідеї Кирило-Мефодіївського братства) — національна автономія і демократична федералізація цих імперій. У кінцевому підсумку перевага була віддана другій.

У науковій літературі існують різні думки стосовно позиції М. Драгоманова про автономно-федеративний устрій. Однак, у цьому питанні необхідно

виходити з усвідомлення мотивів, які визначили позицію вченого відносно того, які перспективи у процесі реалізації цієї програми може мати український народ, який потребує своєї державної незалежності і вільного цивілізованого розвитку. Основним мотивом висунутої М. Драгомановим ідеї про автономно-федеративний устрій було те, що Україна, насильницьки територіально поділена між Росією і Австро-Угорщиною, не могла у короткий період часу і безперешкодно вийти з їх складу. Отже, забезпечення належними правами і свободами М. Драгоманов вбачав у зміні порядку (більшою мірою це відносилось до Росії з низки відомих причин) у цих двох імперіях і створенні федеративного союзу, у межах якого він відстоював ідею політичної автономії українців “в формі автономії земської: громад, повітів і країн, в котрій, ... найліпше може виявитись і автономія національна” [2, с. 196].

Стосовно інституту влади він поділяє позицію Ш.-Л. Монтеск'є (теорія поділу влади), віддаючи належне судовій владі. М. Драгоманов обґрунтовує власну концепцію стосовно незалежного представництва і місцевого самоврядування, таких необхідних для реалізації політичної свободи громадян. Так, аналізуючи московський і петербурзький, а також європейський порядок інституціалізації управлінських структур і відстоюючи у цьому питанні принцип децентралізації, він відзначає, що “не знайдеш тепер такого європейця, котрий би не думав, що без волі народу, а при одній царській самоволі, не може добре жити ніяка земля, що народ не може добре правитись самими чиновниками, котрих згори наставляє само вольний цар. Тепер трудно знайти і таких людей, котрі не згоджувались з тим, що усі діла в дуже великій державі не можуть бути вправлені чиновниками та указами з далеких столиць, не спитавши, що думають люди в тих краях, для котрих пишуться укази” [1, с. 134]. Саме самоврядування він розглядає як основу у процесі руху до соціальної справедливості, виходячи з того, що саме вона зможе забезпечити соціальні і економічні права людини. При цьому, відстоюючи ліберальну ідею розумного соціального порядку, який ґрунтується на узгодженні індивідуальних свобод і має прямий взаємозв'язок з асоціаціями, спільнотами, у тому числі націями, М. Драгоманов у своїй теорії, віддаючи належне ліберальній цінності індивідуальної свободи, толерантності, терпимості, плюралізму, співробітництву націй і рівності перед законом, підходить до обґрунтування ідеї справедливості.

У питаннях досягнення поставленої перед соціально-політичними і правовими суб'єктами мети учений основний акцент робить на тому, що для ефективного вирішення цього завдання необхідно, щоб як самі цілі, так і практичні дії, спрямовані на їх здійснення, були узгоджені з цілою системою дій, розрахованих не на один момент і не на одну категорію явищ. Таку позицію М. Драгоманова необхідно визнати справедливою, виходячи з того, що поставлені цілі і задачі можуть досягти свого результату лише на підставі урахування і системної взаємодії всіх наявних факторів.

Будучи прибічником дослідження об'єктивної соціальної динаміки, він підкреслює беззаперечну значимість обізнаності і інформованості як для політичних діячів, так і для усієї громадськості, що забезпечують процес реалізації поставлених цілей.

М. Драгоманов визнає прогресивні методи, які виключають революції як засіб насильницького перевороту, при цьому визнаючи справедливість позиції ліберальної теорії у питанні здійснення політичної революції як засобу усунення державного насилля, яке перешкоджає реформам, що проводяться населенням, яке має самоврядування [5, с. 52].

Причинами того, що програма М. Драгоманова за його життя не мала своєї практичної реалізації, стали багато які фактори, але основними з них слід вважати відсутність ідеологічно-організаційно-розвиненої рушійної сили, яка змогла б забезпечити незалежність українському народові, відсутність єдності між освіченою інтелігенцією і масами, а також притаманна українському менталітету недовіра до нових перетворень і невпевненість у справедливості їх кінцевого результату.

У цілому, оцінюючи ліберальний світогляд М. Драгоманова, слід визнати, що хоча його ліберальні ідеї і завершилися незначними практичними результатами, все ж вони стали тією відправною точкою, з якої, почасти, і розпочалося становлення української ліберальної думки у другій половині XIX — на початку XX ст. Його ідеї були підтримані і розвинуті передовими діячами української культури — М. Павликом, С. Подолинським, Ю. Романчуком, І. Франком, С. Єфремовим та ін. Людей, які боролися за ліберальні цінності в процесі розбудови української державності, цілком справедливо можна назвати “людьми свободи”, бо “вони вимагали звільнення громадян від вічної указки і вічної ганьби, вони хотіли свободи думки, свободи слова, свободи віри і невіри, свободи для людини в усіх її діях, які не обмежують свободу інших людей” [7, с. 6].

Отже, заслуга М. Драгоманова в історії становлення української ліберальної думки і ліберальної течії полягає в тому, що ним, за допомогою використання фактору наслідування і синтезу ліберальних ідей і концепцій як у вітчизняній, так і у світовій ліберальній практиці, була створена науково-теоретична база ліберально-демократичної моделі розвитку для України. Визначені ним ліберальні цінності і принципи були відображені в III і IV Універсалах Центральної Ради, Платформі Української Головної Визвольної Ради, Конституції Української Народної Республіки (1918 р.), Конституції УСРР (починаючи з 1937 р.), теперішній Конституції України (1996 р.), статутах і програмах політичних партій і інших документах. Вони були узяті за основу і доповнені українськими ідеологами, ученими і політиками, які визнають і відстоюють ліберальні цінності і принципи відповідно до тенденцій подальшого існування і напрямку в розвитку української держави, поступального розвитку світових процесів.

Безумовно, ліберальні ідеї, викладені у теорії М. Драгоманова, не вичерпують коло усіх питань і проблем, що стоять перед сучасною Україною, вони спонукають до їх подальшої розробки в науці та практиці державної розбудови нашої країни.

Література

1. Драгоманов М. П. Пропавший час: українці під Московським царством, 1654 — 1876 // Укр. іст. журн. — 1991. — № 9.
2. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. / Грінченко Б. — Драгоманов М. Диалоги про українську національну справу. — К., 1994.
3. Мунтян Н. В. Идея либерализма в сознании молодежи Украины // Политичні партії в незалежній Україні. — Харків, 2001.
4. Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). — Львів: Світ, 1998.
5. Драгоманівський збірник “Вільна спілка” та сучасний український конституціоналізм /За ред. Т. Г. Андрусяка. — Львів: Світ, 1996.
6. Драгоманов М. П. Что такое украинофильство? // Драгоманов М. П. Вибране. — К.: Либідь, 1991.
7. Либерализм и демократизм. — М.: Книгоиздательство Е. Д. Мягкова “Колокол”, 1905.

Н. Ф. Гедикова

канд. полит. наук, заведующий кафедрой общественных и гуманитарных наук Ильичевского института ОНУ имени И. И. Мечникова;
ул. Данченко 17-а, г. Ильичевск, 68003, Украина, телефон 8-096-587-99-69.

ЛИБЕРАЛЬНЫЕ ПРОЕКТЫ В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ М. П. ДРАГОМАНОВА

Резюме

В статье посредством анализа теоретико-методологического наследия М. П. Драгоманова рассматриваются его либеральные теоретические построения, которые способствовали становлению украинской либеральной мысли, а также формированию и развитию либерального течения в Украине во второй половине XIX — в начале XX ст.

Ключевые слова: либерализм, права и свободы человека, права и свободы нации, национальная независимость, социальная справедливость.

N. F. Gedykova

cand. of political sciences, manager the head of the department of social and humanitarian sciences of the Illychevsk institute of the ONU named after Mechnykov; street 17a Danchenko, Illychevsk, 68003, Ukraine, telephone 8-096-587-99-69.

LIBERAL PROJECTS IN THE M. P. DRAGOMANOV'S CREATIVE

Summary

The article by means of analysis of M. P. Dragomanov's theory and methodology deals with liberal theoretical structures which contributed to the becoming of Ukrainian liberal thought and the formation and the development of liberal movement in Ukraine in the second half of 19th century — the beginning of 20th century.

Keywords: liberalism, rights and freedoms of man, rights and freedoms of nation, national independence, social justice.